

Peyami Erman

MOĞUL İMPERATORLUĞU MUKADDİMESİ

Birinci nushamızda *Istep imperatorluğu* mukaddemesini verdiğimiz René Grousset, bunun neşir tarihinden beri (1939) Orta Asya Türk tarihi ile alakalı üç eser daha neşretmiş bulunmaktadır: *Histoire de l'Asie*, Paris 1941 (Presses Universitaires, Que sais-je? serisi) ve *L'Empire Mongol*, 1ère phase, Paris Broccard 1941 (Histoire du Monde serisi). İlki Asya kavimlerinin tarihini küçük bir el kitabı halinde ve hülâsa olarak veriyor. İkinci esere gelince, müellifin bunlardan başka *Histoire Générale* serisinde J. Aubeyer ve J. Dubat ile beraber yazdığı *L'Asie Orientale des Origines au XVème siècle*, I. *Les Empires* kitabında da mühim yer verdiği Moğul tarihine aittir. Gerek bu son bahsi geçen eserdeki Moğul tarihine ait kısım (s. 274—345). ve gerek asıl üzerine durmak istediğimiz *L'Empire Mongol* (Moğul İmparatorluğu) kitabı birer «mevzu giriş» eserleridir. R. Grousset bilhassa *L'Asie Orientale* (Şarki Asya) da tafsilâtli bibliyografya vermektedir. Aşağıda bir kısmının tercümesini verdiğimiz *Moğul imperatorluğu* 'nda ise, kaynak olarak «bu güne kadar kâfi derecede üzerinde çalışılmış belli başlı orijinal menba» olan 1. Reşideddin 'in *Camiüddevarih* 'i (trc. Berezin), 2. Çin menbaı olarak 1369'da derlenmiş olan *Yuan-şe* ve nihayet en mühim 3. Moğul *Gizli Tarih* 'i ele alınmıştır. Kitabın bir kısmında (bk. Remarques et références, s. 375 ve bilhassa s. 565—580) bu menbalar mukayeseli surette karşılaştırılmaktadır. Bununla beraber kitap bir derleme mahiyetini muhafaza ediyor.

Tercümesini verdiğimiz mukaddime, Moğul inkişafına zemin teşkil eden kökleri başka kavimlerde ve ezümle Türklere gösteriyor. Biz bu kitap üzerinde bu itibarla durduk. Sıriyi idare eden E. Cavaignac 'ın yazdığı bu başlangıç, aynı mevzuu daha ziyade Moğul zaviyesinde terek eden R. Grousset 'den ayrılarak, Türklerin, Moğulların bir den bire tarih sahnesine çıkmalarına kadar dört buçuk asır zarfında Hint, Çin ve İslâm âlemi ortasında hem ayırıcı ve hem de birleştirici rollerini tebarüz ettiriyor. Aynı zamanda eserin heyet-i umumiyesine bir rehber olan bu kısa mukaddime ile yukarıdaki bilgileri okuyucularımıza tırkoloji sahasında—hiç olmazsa müellifinin—son faaliyetleri arasında sayabileceğimiz üç eserini tanıtmış olmak arzusu ile de vermekteyiz.

İslâm dindarlığı ile bunun yarattığı mücadele ruhu, 100—150 sene içinde büyük bir imperatorluk meydana getirmiş ve bu 750 'ye doğru eski dünyanın üç büyük medeniyeti ile tenas haline gelmişti. 751 'de Çin imperatoru ile İslâm halifesinin kumandanları Talas kıyılarında karşılaşmışlardır. Bu anda her biri Türk kuvvetlerini (Bunlar Avrupa'ya göç etmediği nisbette) iki kıt'a ayırır gibi ken-

dine çeken bu iki büyük imparatorluğun münasebet ve belki de husumet halinde kalacakları düşünülebilirdi. O zamanın insanı için tabii bir istikbal gibi görebileceği bu inkişaf parlak T'ang sülâlesinin kısa bir zamanda sukutu ile birden bire durakladı. Üzerinde durmamız icap eden ilk hadise budur.

Daha evvelce imparator Ming-Huang'ın şa'şaalı saltanatı (212-716) iç ihtilâllerle harici mağlûbiyetlerin tesiri altında s falet ve elemle bitmişti. Halefi, saltanatı devam ettirmek ve başkendi yeniden elde etmek üzere, Gobi şimalinde Karabalgasun'da yerleşmiş Türk Uygur kavmine baş vurdu. Filvaki Uygurların Hanı T'angları Si-ngan-fu'ya iade etti (762). Lâkin bu andan itibaren «Gögün oğlu» ile münasebetlerinde müsavi hareket etmeğe başladı ve iki üç nesil boyunca halefleri de Çin'e karşı hamî vaziyetini bile takındılar. O kadar ki, VII. asırdan itibaren birden bire askeri bir kuvvet haline gelen Tibetliler de asıl Çin memleketinin cenup-garp hudutlarını hırpalamaya devam ediyorlardı: 781'de, 797'de ve hatta IX. asırda bile Çinliler bunları ancak Uygurların yardımı ile def'edebilmişlerdir. Lâkin, bu hadiseler yüzünden, Çin hakimiyeti Orta Asya'da yalnız Gobi istep-lerinde değil, Tarım kıyılarında da ortadan kalkmış oldu. Uygurlar kendi soylarından olup garp komşuları bulunan Kırgızlar tarafından 840'da Karabalgasun'dan koçulukları zaman halkın yukarı tabakası aynı mıntakaya gitmişler ve böylece Uygurlar Tarım havzasında uzun zaman idareci rollerini idameye muvaffak olmuşlardır.

Uygurlar medeniyetten mahrum değildiler: Hind-Avrupalı unsurlarla temas ve son keşiflerin ne kadar parlak olduğunu gösterdiği medeniyeti Orta Asya'da uzun müddet yaşatan Budizm propagandasının tesiri ile, incelemişler ve diğer Türk kavimleri için «medeniyet hocaları» olmuşlardı. 920'ye doğru Mançu Hitay devleti Kırgızları da Karabalgasun'dan kovgup Uygurları eski saltanat merkezlerine çağırdıkları zaman, bunlar artık göçebe hayattan tamamen hoşlanmaz olmuşlardı ve Tarım kıyılarında kalmayı tercih ettiler.

En parlak devirlerinde Uygurlar Mani dinini kabul etmişlerdi ve bir aralık Saint-Augustin'i de cezbeden bu dinden kalma en kıymetli vesikalar son zamanlarda onların öfurdıkları sahalarda bulunmuştur. Hatta Çin'de bile Maniheizm'i himaye etmişlerdir ve mağlûbiyetleri de Orta İmparatorlukta Mani dinine mensuplara karşı şiddetli bir itisaf hareketine yol açtı (843). Daba sonra, yeni vatanlarında Budizm ve Nasturi dini, Mani itkatlarını bertaraf etmiştir.

T'ang'lar Uygur hakimiyetinden kurtulmakla beraber eski kudretlerinin bulamadılar. Nihayet 880'e doğru Çin'in sık başına gelmiş

olan isyanlardan birisinin şiddetli sarsıntısı altında başka Türklere, eskiden Huangho ya yerleştirmiş oldukları Şat'olara, baş vurdular. Bütün bu mezelletler arasında bir sergüzeştçi askerin teşebbüsleri ile, Tay-teong ve Ming-Huang'ların satvetli hanedanı ortadan kalkmış oldu (907).

Bir aralık Şa-t'olar Çin'e bir imperator vermeği düşündüler. Lâkin bu husuta Moğul menşe'den diğer bir kavim olan Hitaylar tarafından geri bırakıldılar. Bunlar Mançu'dan çıkmış ve aynı asrın başlangıcında şarka ve garba yayılmağa başlamışlardı. Bunların Karabalgasun Kırgızlarını kovduğunu görmüştük. Aynı zamanda şimalî Kore'yi de zaptediyorlardı (924). Dağınık olan Çin'in ihtiraslarını uyandırmaması imkânsızdı. 946-7'da bunların Çin'e yeni bir hanedan verecekleri zannedildi. Bununla beraber, hiç olmazsa Huang-ho'nun şimaline, mesela Pekin'e sağlamca yerleşebildiler.

960'da Çin yarım asırlık bir kargaşalık hayatından sonra, millî bir hanedana, Song hanedanına, kavuşunca, büyük imparator Tay-Tsun evvela Huang-ho'nun cenubundaki memleketlerde birliği yeniden temine mecbur kaldı. Kendisinden sonra gelen imparatorlar beyhude yere Pekin'i Hitaylardan almak teşebbüslerinde bulundular (986,979) ve 1004 te iki hanedan arasında bir nevi *modus vivendi* teessüs etti. Ve bu andan itibaren iki Çin ortaya çıkmış oldu.

Hatta üç tane çıktı bile denilebilir. Songlarla olan mücadeleleri esnasında Hitaylar Tibet menşeli bir kavmin, Tangutların, yayılmasına meydan vermişlerdi. Görünüşe göre, bu VIII. ve IX. asırlarda Tibet'i sarsan harp faaliyetlerinin devamından ibaretti. 990 'a doğru bu Tangutlar yukarı Huang-ho'da, daha sonra Si-Hia krallığı ismi ile anılan bir krallık kurdular. Bunlar Songlar, Hitaylar ve Uygurlar arasında tutunmağa muvaffak oldular. Hatta bazen ötekisinin topraklarına da saldırdılar: halbuki tamamen çinlileşmişlerdi.

Hakiki Çin, tabii Cenubi Çin idi. Ve Song'lar da burasını üç asır idare etmişlerdir. Bilhassa Çin tarihi ile meşgul olanların bu hanedan üzerinde uzun boylu durması icap eder. Songlar bir çok noktalardan dikkate değer: XI. asırda iktisadî tecrübelerle girişmişler, eski Konfüçyus dinini, evvelki asırlarda Çin'e nüfuz eden metafizik ve dinî cereyanlara uydurmuşlar ve aynı yüz sene içinde bir edebiyat ve san'at hareketi uyandırmışlardır. Lâkin biz burada Çin tarihine, ancak dışına yaptığı tesir nisbetinde temas ediyoruz. Ve hemen imparator Huei-tsong'ın (1101-1125) bu hanedanın en mühim şahsiyetlerinden biri olmasına rağmen, şimal imparatorluğunun rekabetinden kurtulmak üzere yaptığı basiretsiz teşebbüse geçiyoruz.

Halbuki bu K'itan ve Hitay imparatorluğu parlak günler yaşamıştı. Hitayların Kore'ye ve bugünkü Moğulistan'a müdahale ettiğini görmüştük. Hatta Tarım havzasında Çin nüfuzunu yeniden ihyası içinde gayretler sarfetmişlerdir. Gazneli Mahmud'la müzakerelerinden (1017 ye doğru daha sonra bahsedeceğiz. Bunların şöhreti «Cataye» (Katay) ismini Avrupa hudutlarına kadar getirdi. O kadar ki, bu isim Ruslarda bizzat Çin'in adı olarak kalmıştır. Ondan sonra Pei-ho kıyılarına çekildiler. Bir taraftan da gittikçe Çin medeniyetine intibak ediyorlardı: bu hanedanın son meşhür mümessili Ye-liu Şe sadece bir mandarendi. Huei-tsong'ın, nisbeten medenî ve sükûnet bulmuş bu komşularına karşı Büyük Okyanus sahilinde Amur nehri ile Kore arasında yaşayan ve onlardan daha az medenî Cürcet kavmini harekete getirmesine neyin sebep olduğu açıkça bilinmiyor. Muhakkak olan bir şey varsa, o da hemen elde edilen muvaffakiyetin tam olmasıdır: bir kaç senede (1114-1122) Hitay imparatorluğu yıkıldı. İdare eden kavimden bir kısmı boyun eğdi, geri kalanı garbe doğru kaçtı. Hitayların yerinde, Pekin civarında Kin karallığı teessüs etti.

Bu Song'lar için pek daha tehlikeli bir düşman olmuştur. Çünkü hemen Huang-ho'nun cenubuna yayılmağa teşebbüs etti ve hatta gerisinden Moğollar tarafından tehdit edilmese idi, belki de Yang-taö-ktang vadisine kadar uzanmış olacaktı. Moğolların da ismi tarihte bu vesile ile ortaya çıkmıştır(1184). Bütün XII. asır boyunca, Çin kraları Song'ları hırpaladılar ve bunları, başkentlerini cenuba Hang-çeu'ya nakletmeğe mecbur ettiler. Hang-çeu XIII. asır boyunca Çin medeniyetinin parlak bir merkezi olarak kaldı. Bununla beraber, bu medeniyetin büyük T'ang sülâlesi devrinden itibaren dışarı yayılma kabiliyetinin ne kadar azaldığı açıkça görülmektedir.

Bu kısa izahattan sonra, Türk âeminin tarihine dönelim.

Bunu Uygurların hakimiyeti bahsinde bırakmış ve aynı kavmin, Tarım memleketini beğenerek, Kırgızların diğer Türk kavimleri tarafından mağlûp edilmesinden sonra istep mntakasını terketmek isteyen Hitay imparatorununun 920'de davetini nasıl reddettiğini görmüştük. Zaten bu göçebe kavimlerin birbirlerine karşı yaptıkları bu tazyikleri zaman zaman garbe doğru muhaceretler şeklinde tezahürler göstermese idi, takip etmekte pek bir mana olmazdı. Böylece, belki de 850 ile 900 arasında, Hazarlar ile Don Volga sahillerini mücadele mevzuu haline sokmağa başlayan Peçenekler, Uygur imparatorluğunun tazyikından kurtulmuş bir kavimdir. Hatta X. asırda Bizans ufuklarında birden bire görünen ve XI. asırda İran'a Selçukluları verecek olan Oğuz veya Guzlar için de aynı şey varid olabilir.

Çin medeniyetinin yıkıntıları içinde şarktaki Türk dünyası içinde yayılan ve onu uzaktan başka medeniyet şekillerine bağlayan cereyanları takip etmek daha mühim olabilir.

Bunlardan birincisi tabii İslâm dini idi. Şarki İran'a yayılmış olan Türkler ekseriyetle İslâmiyeti kabul etmişlerdi ve İslâm hükümdarlar, meselâ Sâ mânîler, oldukça basiretsiz bir surette buna razı olmayanları elde etmeğe çalışıyorlardı. Pamir'in şarkında, İslâmiyetin ilk zuhuru bir Buğra Han (ölm. 955) zamanında olmuş gibi görünüyor; bu şahsiyetin ait olduğu sülâle, Karahanlılar, bu dağların iki yamacında da araziye malikti ve İran ihtilâllerine de karışmış bulunuyordu. Büyük Sultan Gazneli Mahmud (997 - 1030), bazen düşman, bazen müttefik sıfatı ile Karahanlılar ile olan temasını daima muhafaza etmiştir: Bu mücadeleler sırasında (1017'ye doğru) Hitay hükümdarı bir aralık Tarım Karahanlılarına karşı Gazneli Mahmud'a bir ittifak teklifinde bulunmuştu. Bundan hiç bir netice elde edemedi: Gerek Türklük ve gerek Müslümanlık tesanüt hissi Mahmud'da pek derin kökleşmiş bulunuyordu. Daha sonra, İran'ın hakimiyeti Gaznelilerden Selçuklulara geçince, ancak Aral mıntakasındaki Karahanlıları tabii haline soktuktan sonra rahat edebildiler. Bununla beraber, şarktaki Karahanlılara hücum etmeği akıllarına getirmediler ve hatta bunlardan birisinin Kâşgarlı Kadir Hanın taarruzuna bile karşı koymak mecburiyetinde kaldılar (1102). İran hakimlerine karşı istiklâllerini şiddetle müdafaa ederken, Karahanlılar Tarım havzasının bir kısmını İslâm dinine bir geçit haline soktular: bu yoldan bu din yavaş yavaş şarka, Çin'e doğru nüfuz etti.

Bu dinin karşısında tehlikeli bir rakip olarak Nasturî Hıristiyanlığı dikilmişdir. Nasturilik İran'da İslâm hakimiyeti altında meselâ Merv mıntakasında tutunabilmişti. Buradan da bir misyoner 1009'a doğru, Pamir'in şarkına gitti. Kerayit halkı arasında 200.000 kişiyi hıristiyanlaştırdığı söyleniyor ise de, bu hadiseye daha sonra olacak vak'aların tesiriyle büyük bir ehemmiyet atfedilmiş olması da mümkündür. Muhakkak olan bir cihet var: Nasturilik XI. asırda Cungarya kapısında Huang-ho kıyılarına kadar dizilen Nayman, Kerayit ve Ongut kavimleri arasında yayılmıştır. Tabii hıristiyanlığın da Gobi yolları üzerinde Budizm'in aynı mıntakada iktisap ettiği kadar garip bir şekle büründüğünü söylemeği zâit görüyorum: iptidai putperest unsurları bu dinlerin içinde daima mukavemet göstermişlerdir. Bununla beraber, bu hıristiyanlaşma hadisesi mühim neticeler doğurdu: İslamların gerisinde şarktan pek uzakta kudretli hıristiyan hükümdarların yaşadığı şayiası, birinci ve ikinci Haçlılar seferlerinin muasırlarına

(1095, 1150) kadar erişti. Ve zihinlere inatla yerleştiği nisbette yeri tayin edilmeyen keşiş Jean menkıbesinin ortaya çıkmasına sebep oldu.

Songlarla Cürcetlerin müşterek gayretleri ile Hitay imperatorluğunun dağılması sıralarında şarkta Türk âleminin vaziyeti bu merkezde idi.

İmparatorluğun inhilâlinden sonra, K'ı-tan veya Hitaylardan bir kısmı, Kinlere boyun eğmek istemedi. Evvelce daha bir çok «Kazak» lar görmüş olan yol üzerinden garbe saldırdı. Ye-liu Ta-şe'nin emri altında olan bu zümre başlangıçta pek azdı. Lâkin cenubî Gobi'nin yamaçları üzerinde göçebe unsurlarla büyüdü ve bu da sulhsever Uygurlara karşı bunların bir tehlike olmasına sebep oldu. Lâkin Kâşgar Karahanlıları bunlara Tarım'ın kapılarını kapadı(1118). Ye-liu Ta-şe yeniden şimale saldırdı ve Balasagun Karahanlılarına karşı daha muvaffakiyetli hareketlerde bulundu. Bu başkente hâkim olmak sureti ile Seyhun'un kıyılarına incek kadar kuvvetlenmiş oldu Selçuklu Sultan Sancar buna karşı çıktı ve Semerkand civarında tesirleri birinci Haçlıların teşkil ettiği hükümetler ve oradan da Roma üzerinde şiddetle hissedilen büyük bir maglûbiyete uğradı (9 Eylül 1141). Karahıtay imperatorluğu da teşekkül etmiş bulunuyordu ve bu da kudretini Ceyhun üzerinde ve Tarım havzasında hissettirmekte gecikmedi. Çin medeniyetiyle beslenmiş olan Karahıtay hükümdarları müteassıp olmamamakla beraber, göçebeliliğin kendisini götürmüş olduğu muhitlerde bilhassa Müslümanlara birer yabancı düşman gibi göründüler.

Bunların bilhassa cenup komşuları ile olan münasebetleri malûmdur. Bu taraftan, Sancar'ın ölümünden sonra (1157), Karahıtay hükümdarlarının (resmî unvanlarını kullanırsak) Gurhanların Selçuklulardan korkacak hiç bir şeyleri kalmadı. Lâkin Harezmsâhlar arasında (Aral denizinin cenubunda) itaatsiz tabi'leri vardı. Bununla beraber, bunlar Gurhanlarına Selçuklulara son darbeyi indirmekte (Rey muharebesi 1194) ve İran'a hâkim olmalarında yardım ettiler. Ayrıca Gank memleketini henüz elde etmiş bulunan ve tehlikeli rakip vaziyetindeki Gurlu Muhammed'e karşı mücadelesinde de müzahir davrandılar. Muhammed'in ölümünden sonra (1206), Gur'lular, İndus'un üzerine doğru kovulmuş oldular. Lâkin o sırada Harezmlî Şah Mehmed metbuundan daha kuvvetlenmiş bulundu ve bu suretle Seyhun'un cenubunda Gurhan'luların hâkimiyeti nihayete ermiş oldu.

Şurası da dikkate değer ki, çinlileşmiş Balasagun hükümdarları, kendilerine hatırı sayılır yardımda bulunabilecek şimal-garp ve şim-

mal-şark istep komşularını kendilerine çekmeğe muvaffak olamamışlar, belki de buna teşebbüs bile etmemişlerdir.

Şimal-garpta Türk kavimleri Avrupa'nın cazibesi tesirinde kalmağa devam etmişlerdi. Hazar'lar ile Peçenek'lerden bir vesile ile bahsetmiştik. Hazar imparatorluğu XI. asırda Bizans ve Hristiyan olmuş Rusların tazyiki ile dağıldığı zaman, Peçenek'ler Karadeniz sahillerini işgal eden belli başlı zümre olarak kaldılar. İstanbul imparatorları bunlara karşı daha uzak barbarları, evvela Oğuzları sonra da Kıpçakları çağırarak tehlikeli çaresine baş vurdular. Bizans tarihçilerini Koman, Rus tarihçilerinin de Polovtze ismini verdikleri Kıpçaklar, Obi ile İrtiş sahillerinden geliyorlardı. Alexis Comnene'î orduları ile birleştirerek, Peçenekleri Leburnion gününde mağlûp ettiler (1091). Ondan sonra bunların yerine geçtiler ne XII. asır zarfında Hristiyan Rusya'nın dağılmasından sonra ortaya çıkan Rus prensliklerini hırpaladılar.

Hristiyanlar, putperest kalmış bu muhtelif Türk kavimlerinin Ön Asya'daki Müslüman soydaşlarından daha az tehlikeli olduğunu hissediyorlardı. Bir çok vesilelerle bunları hristiyan cemaatine sokmak tecrübesine giriştiler.

Karahıtay Gurhanları bunlarla pek de sarahatle bilinmeyen, fakat muhakkak münasebetlere giriştiler. Lâkin bunları Asya'ya doğru celbettiler Bunu gibi. Nayman, Kerayit, v. b. şimal-i şarkî kavimlerini de kendilerine çekemediler. Bu kavimler XII. asrın ikinci yarısında oldukça kuvvetli hükümdarlar tarafından idare edilir gibi görünüyorlar: bunlar Çin unvanları alıyorlar, Naymanlar, *tayng*, Kerayitler *vang-han* unvanlarını kullanıyordu Lâkin komşuların müdahalesini de icap ettiren sülâle kavgaları için de zayıflamışlardı. Gurhanlar bu kavgalardan istifade etmeğe hiç teşebbüs etmemiş gibi görünüyor: 1196'ya doğru, bir akrabası tarafından Gurhanlardan yardım istemeğe gelen bir Kerayit prensi, Gobi'ye gönderildi. Denilebilir ki, Karahıtay'lar nihai felâketin aynı yerden geleceğini hissetmişlerdi.

Hakikaten bu kavimlerin arkasında aynı devirde Cengiz Han'ın müthiş kudreti gelişmekte idi.